

Н. КЕНЖЕҒАРАЕВ

ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҒАРМАН – АВТОРЛЫҚ ДИСКУРСЫҢ ФРАГМЕНТІ

Қазіргі таңда әдебиеттану ғылымында автор және оның шығармадағы көрінісіне байланысты түрлі терминдер қолданылып жүр. Әдебиеттің тектеріне, тектерден туындайтын жанрлардың ерекшелігіне қатысты олардың өзіндік айырмашылықтары бар. Әдебиетті шығармашылықтың тегі ретінде автор теориясында «автор», «актор», «ауктор», «нарратор», «рецептор», «бенефициарий», «скриптор», «комплитатор», «комментатор» т.б. атаулар тиесіленіп жүрсе, көркем шығармадағы автордың көрінісіне байланысты «автор», «автор бейнесі», «ақын тұлғасы», «лирикалық қаһарман», «лирикалық кейіпкер», «лирикалық персонаж», лирикалық «мен», «автор тұлғасы», авторлық «мен», «лирикалық тұлға», «лирикалық образ», «лирикалық бейне», «ақын бейнесі», ақындық «мен», «лирикалық қаһарман образы» т.б. Көркем шығармадағы автордың көрінісіне қатысты көптеген ұғымдар әдебиеттің лирика тегіне қатысты қолданылады. Эпосқа байланысты автор бейнесі бөлекше өрбігенімен, лирикадағы авторға тән қасиеттері де жоқ емес. Демек, әдебиет тектерінің спецификалық ерекшеліктеріне тән туындайтын өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары бар, сондай-ақ әдебиеттің өзге тектерімен тұтастықтары да жоқ емес.

Лирика жанрында автор тұлғасына байланысты қолданылып жүрген ұғымдардың ара-жігі айқындалып, ажыратылған ба? Лирикалық қаһарман мен лирикалық кейіпкердің, не лирикалық меннің бір-бірінен не өзгешелігі, айырмашылығы бар? Бар болса, қазақ әдебиеттануы осы айырмашылықтарды түсін түстеп көрсетіп бере алды ма? Лирикалық қаһарман мен ақын бейнесінің арақатынасы қандай? Поэтикада қандай деңгейде талдаулар жасалып жүр? Ақын бейнесі мен автор бейнесі деген ұғымдар бір ме, әлде басқа-басқа категориялар ма? Қаншалықты дәрежеде ұқсастығы және айырмашылығы бар? Поэтикалық талдауларымызда осы ұғымдардың ара-жігін ажыратып, орынды пайдаланып жүрміз бе, әлде синонимдік қатар сынды бәрін бірдей тоғытып, керек адам өзі ішінен теріп алар деген позицияны ұстанып, қосарлап пайдаланып жүрміз бе? Лирика жанрын талдау аса сезімталдықпен қатар, бірізділікті қажет етсе, лирика теориясына қатыс-

ты осы терминдердің қазақ әдебиеттануында бір ізділікке түскені абзал болар еді. Әдебиет институттарымызда поэзия теориясын зерттейтін арнайы бөлімнің болуы заңдылық. XX ғасырдың орта шеніне дейін қазақ әдебиетінің басты тегі болып, қоғамдық ғылымдар мен өнердің түрлі салаларының қызметтерін қайыспай қоса атқарып келген ата өнер – поэзия болса, қазақ сынды ақын халықтың дәстүрлі өнерін түбегейлі зерттейтін бөлімнің болмауы, елдігімізге, ғылым мен мәдениетімізге сын.

Әдебиеттану ғылымында «автор бейнесі», «лирикалық қаһарман», «лирикалық кейіпкер», «лирикалық мен» т.б. ұғымдарға қандай түсінік, анықтамалар берілуде және ғылыми айналымда қаншалықты деңгейде түсініліп, талданып жүр деген сауалдарға тоқталып өткен жөн.

Автор категориясы өнертануда, философияда қолданылатын кең ауқымды категория, сөз өнерінде автор категориясынан “автор бейнесі” категориясы туындайды. Сөз өнерінде автор бейнесі көркем шығарманың өн-бойынан, тұтастай алғандағы құрылымынан көрінеді. Автор бейнесі тұрғысында академик З.Ахметов мынадай пікір айтады: “автордың идеялық нысанасы, көзқарасы, ұғым-түсініктері, наным-сенімдері, көркемдік принциптері, суреткерлік шеберлігі бәрі-бәрі кең, толық мағынасында, әрине, шығарманың өн-бойынан, бүкіл құрылым-бітімімен, идеялық-көркемдік сипатынан танылады. Бұл – оның шығармашылық тұлғасы, жазушылық, суреткерлік сипат-өзгешелігі, ал оның өнер иесі ғана емес, өз тағдыры, өз мінез-құлқы бар жеке адам ретіндегі бейнесін алсақ, ол жекелеген жанрда (мысалы, өмірбаяндық, мемуарлық) болмаса, айқын көрініс таппайды” [1, 21]. Автор және «автор бейнесі» ұғымдары бұлар жалпы ұғымдар, әдебиеттің барлық тектеріне қатысты қолданылады. «Автор бейнесінің» ақын бейнесінен айырмашылығы осы жерден шығады. «Автор бейнесіне» байланысты көптеген зерттеулер бар, ол зерттеулерде сөз өнерінің жалпы болмысына тән талданады, дегенмен, лирикада «ақын бейнесі» деген ұғымның қолданылуы орынды және айқын, талдаудың әдебиеттің қай тегіне байланысты жүргізіліп отырғандығын анықтап тұрады, поэзияның өзін-

дік ерекшеліктеріне байланысты түсініледі. Модернист және постмодернист ғалымдардың еңбектерінде, яғни структуралист, постструктуралист, семиотик т.б. ғалымдар әдебиеттің тегіне қарап талдауға бой ұрмайтындықтарынан, сөз өнерінің ортақ заңдылықтарына иек арта отырып, жалпылама тұрғыдағы автор және автор бейнесі ұғымдарын сөз ететіндігі белгілі. Лирикада авторлық “Мен” көрініс алады. Реалды автор мен лирикалық қаһарман арасындағы байланыс бірдейлік емес, бірлікке саяды: ақынның өмірлік тәжірибесі өленде өзгерген, құбылған, “бөлшек-тенген” түрінде беріледі, шығармаға көркем қиялдаудың элементтері енеді. Лирикалық қаһарман мен оның толғатқан бейнелері, ойлары автор бейнесі категориясының құрылымының қабылдаушы сана-сезіміндегі коллективтік модальдық пен субъективтіліктің көрінісі, құраушысы болып табылады. Туындыда лирикалық қаһарман “соңғы инстанция” емес, автор бейнесі категориясын құраушы [2, 60]. Автор бейнесі шығарманың тұла бойынан, құрылымынан, “ішкі мазмұнынан” көрінеді (“автор образы” деген мен “шығарма авторы” бір емес екендігін ескерту артық болар).

“Поэзиялық шығармаларда автор, негізінен, лирикалық тұлға ретінде танылады. Лирикада ақынның ішкі сыры, сезімі, толғанысы, яғни, жеке авторлық тәжірибесі басқа жанрларға қарағанда айқын, анық бедерленеді, өмір шындығын оқырман лирикалық тұлға позициясындағы автордың көзімен қарап танып біледі. Лирикалық шығармада авторлық, субъективтік көзқарас, ой-сезім мен ол бейнелеп отырған объективті шындық жігі білінбей жалғасып жатады. Лирик ақын өзі туралы айта отырып, өмірлік жайларды толғайды. Қоғам, әлеумет жайын толғанып отырып, өз көңіл-күйін паш етеді. Дегенмен лирикалық кейіпкерді автордың нақ өзі деп ойлау — жаңсақ түсінік. Лирикалық кейіпкер автордың өлеңмен жазылған тікелей өз көшірмесі емес, жинақтала келіп, белгілі бір нақтылық сипатты иеленген көркем бейне болып шығады” [1, 21], — деген академик З.Ахметовтің тұжырымы көп нәрсені анықтап тұр. Автор бейнесі ұғымы әдебиеттегі автордың тұлғасына байланысты қолданылатын жалпы ұғым болса, лирика тегіндегі оның эквиваленті — ақын бейнесі. Ақын бейнесінің лирикадағы көрінісі — лирикалық тұлға. Лирикалық тұлғаны құрайтын компоненттер — лирикалық кейіпкер және лирикалық қаһарман болып табылады. Лирикалық кейіпкер мен лирикалық қаһар-

ман кей зерттеулерде бір ұғым ретінде жаңсақ қолданылып кететін жәйттері де жетерлік, не екі ұғымды синоним ретінде қолданылады. «Лирикалық қаһарман» деген ұғымды орыс әдебиеттануындағы «лирикалық герой» деген терминмен астастырып қарастыратын болсақ, ғалым Ю.Борев оған мынадай анықтама береді: «Лирический герой (проблема поэтической нарратологии) — личность поэта, живущая в его самосознании, соотношенная с идеалом и воплощенная в образах его поэзии.

Лирический герой — образ поэта, лирическое «я», условное литературоведческое понятие, охватывающее весь круг произведений, созданных поэтом; на его основе создается целостная представление о творчестве поэта. Образ лирического героя с наибольшей полнотой раскрывается во всем творчестве поэта. Из совокупности лирических произведений легче всего «сконструировать» характер, выражающий эстетический идеал поэта, обогащающий представление о духовной жизни человека. Образ лирического героя нетождествен личности поэта, хотя творчество и его жизненно-эстетическая позиция едины. Образ лирического героя создается поэтом, как всякий образ с помощью отбора жизненного материала, типизации и художественного вымысла. Соотношение между личностью поэта и его стихами (при близости между творчеством и биографией поэта) таково же, как между прототипом и созданным на его основе образом» [3, 219]. Ғалым Ю. Боревтің «лирикалық қаһарманға» берген егжей-тегжейлі, қисынды анықтамасы, академик З.Ахметовтің де көзқарасымен ұштасып жатыр: «Лирикалық қаһарман — ақын бейнесінің оның шығармаларынан жинақталған тұтас тұлға ретінде көрінуі» [1, 134]. Демек «лирикалық қаһарман» лирикалық кейіпкермен синоним ұғым емес, лирикалық қаһарман — шығармадағы, дұрысы, ақын шығармашылығындағы суреткердің жинақталған бейнесі, поэзия зерттеушісі, белгілі ғалым Қуандық Мәшһүр Жүсіп атап өтетіндей: «ақынның жеке толғанысымен бірге мындардың сезімін жинақтау арқылы лирикалық қаһарман қалыптасатынын айқындадық. Соның нәтижесінде лирикада да типті бейне жасалуы ықтималдығы — өз алдына бір өңгіме» [4, 192], — лирикалық қаһарман ақын шығармашылығындағы жинақталған бейне.

Лирикалық кейіпкер — лирикалық қаһарманды құраушы компонент болып табылады, лирикалық қаһарман лирикалық шығармалардың өн-

бойынан тұтастай алғанда көрінетін болса, лирикалық кейіпкер ақынның кез келген өлеңінде орын алатын, көрінетін, ақындық «менді», лирикалық субъектіні ортаға шығаратын тәсіл. Ғалым З. Ахметов лирикалық кейіпкерді: «поэзиялық шығармалардан көрінетін адамның тұлға бейнесі» [1, 133], – деп мейлі ол ақынның өз тұлғасы, өз бейнесі болсын, не рольдық сипаттарға сай кейіпкерді сөйлету тәсілі болсын, ақынның лирикадағы көрінуінің тәсілі болып табылатындығын дәл анықтай білген.

«Сырт қарағанда, ақын алуан тақырыпқа түрлі өлең жазғандықтан, оның әр туындысында бір-бірінен мүлде бөлек қилы образ бар тәрізді көрінуі де ықтимал. Әйтсе де қаламгер белгілі бір өлеңінде насаттануын, енді бірде күйзелуін, тағы бірінде еміренуі, не кіділенуін т.б. жырласа да, сол түрлі жағдайда әрекет еткен лирикалық «меннің» бәрін топтастыратын ортақ сипатты да байқауға да болады. Демек ақын әр жағдайдағы түрлі сезімді сипаттайды, әрі соның бәріне бір көзбен қарайды десек, лирикалық қаһарманның ұйымдастырушылық ролін ашамыз. Осы орайда ақын өмірінің бар кезеңінде лирикалық қаһарманның бір деңгейде, бір қалыпта бола бермейтінін, қайта көбінесе өсу, өзгеру үстінде шындала түсу мүмкіндігін де ескерген жөн» [4, 192], – деген ғалым ойлары лирикалық кейіпкердің қызметін, табиғатын терен ашып беріп отыр. Лирикалық қаһарман лирикалық кейіпкер, лирикалық мен, рольдық кейіпкерлер (лирикалық кейіпкердің бір тәсілі), «субъективтік мен» сынды тәсілдер арқылы көрініс табады, мақсатына ұмтылады. Демек бұл тәсілдер лирикалық қаһарманды құраушы фрагменттер.

Авторлық дискурс, лирикаға қатысты айтамын болсақ, ақындық дискурс – жоғарыда айтылған лирикалық категориялар арқылы іске асады. Ақын өлеңін жазбас бұрын, не айтарын, қалай айтарын, кімге айтарын ой елегінен өткізеді. Өз жан дүниесінде, рухани әлемінде конструкция құрайды, мағыналық-идеялық жағынан стратегия жасайды. Конструкцияда – өлең тууы, лириканың қай жанрында, түрінде, тақырыбында туатынын айқындайды, метрикасы жасалады, оның ұйқасы мен ырғағы т.б. өлеңнің құрылысына байланысты мәселелер қамтылады, стратегияда – өлеңге жүктелетін идеялық-эстетикалық, эмоционалдық, идеологиялық, моральдық, танымдық, философиялық, діни, әлеуметтік, саяси т.б. мағыналық жүк, мағыналық қатпар іске асады. Осы екі функция қосылып, авторлық дис-

курсті іске асырады. Автор айтар ақпаратын, концепциясын лирика тегінде айтатын болып отырғандықтан, жанрдың ғасырлар бойына келе жатқан «жадына», қабылдаушы «жадына» сәйкес, бейімделіп, пайдаланғалы отырған жанрға сай қолданылатын түрлі көркемдік әдіс, тәсілдерді пайдаланады. Біздің мәселемізде, автор өз дискурсында «лирикалық қаһарман» категориясы арқылы және оның «ішкі компоненттері» арқылы поэзиялық форманы, поэзиялық актіні өмірге алып келеді, не жарыққа шығарады. Авторлық дискурс өз жадында әрқашан қабылдаушының бейнесін ұстанады. Мотор экспрессиясы арқылы тыңдаушы, оқырмандардың таным-талғамын, толғандырған мәселелерін, талап-тілегін көз алдында ұстап, елестетіп, оны лирикалық тәсілдермен өз туындысына ендіріп отырады. Шығармашылық процестің бұл ерекшелігі туралы көрнекті лирика зерттеушісі Лидия Гинзбург айтып өтеді: «В лирике поэтическая мысль, сложный внутренний опыт должны быть переданы ступенными поэтическими формулировками, устанавливающими с читателями молниеносный и безошибочный контакт. Иначе лирика не станет искусством как двухсторонним социальным актом творчества и восприятие» [5, 12].

Қазақ әдебиеттануы ғылымында соңғы кезеңдерде поэзия саласын зерттеп жүрген ғалымдар тарапынан «лирикалық қаһарманның образы» (Б. Әбдіғазиұлы) [6, 190], «лирикалық кейіпкер образы» (Ж. Толысбаева) [7, 33] деген ұғымдар қолданылуда. Лириканың өзіндік төлтума ерекшелігіне байланысты туындап отырған ұғымдар. Лирикалық қаһарман да, лирикалық кейіпкер де жеке алып қарастырылғанда, образ деп қарастырылады, енді бұл образ қай образ, образдан туындап отырған образ ба? Лириканың терең қатпар қырларын ашып, талдау үшін де аталмыш ұғымдарды пайдаланудың еш сөкеттігі жоқтай көрінеді. Әрине, ақын шығармаларының өн-бойында «лирикалық қаһарманның», жекелеген өлеңдерде, не циклді топтамаларда «лирикалық кейіпкердің де» бейнесі (жалпы әдебиеттануда образ, бейне ұғымдарын қатар қолданбай, бейне деген ұғымға тоқтайтын кез келген сияқты) жасалатыны анық, сондықтан «лирикалық кейіпкер» ұғымын лирикадағы автордың көркем тәсілі деп санаған орынды болатын сияқты. Ғалым Ж. Толысбаеваның тұжырымдауынша: «Қазақстандық ақындардың бірқатар жанрлық құрылымдарында лирикалық кейіпкер образы авторлық бейнеге теңестіріледі. Автор мен кейіпкер позициялары-

ның синтезін байқау процесі лирикалық эмоцияларды топтап қорытуға мүмкіндік туғызады және лирикалық жанрларды өзектендіруге тиімді.

Әлем орталығына синтезделген «меннің» шығуынан, жаңадан көрінетін автор мен кейіпкер бейнелерінің тоғысуы нәтижесінде пайда болады» [7, 33], лирика теориясы үдеріс үстіндегі шығармашылық болғандықтан, жаңаша түрлерге ұласып, жаңаша ұғымдарға арқау болып отыр. Синтезделген «мен», автор-кейіпкер бейнесі соның нәтижесі.

Қазіргі таңға дейін қазақ поэзия зерттеушілері ақын бейнесі жөнінде академик З.Ахметовтің мына пікірлеріне ұйып келді: «Ақын бейнесі әр өлеңде әр қырынан, әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы нақтылы көрініс табады. Поэзияда ақын тұлғасы көбінесе жинақталған лирикалық бейне қалпында көрінеді. Өйткені ақын өлеңінде үнемі басынан кешкенді, өзі көрген, немесе, өз өмірінде болған жайларды ғана айтпайды, болатынды, болуы мүмкін жайларды да айтады. Сондықтан өлеңдегі лирикалық тұлға автордың, ақынның бейнесін танытады дей отырып, ол оның поэзиядағы көркемдік көрінісі екенін ұмытпау қажет» [8, 34]. Ғалымның ғылыми дәлдікпен, лирика табиғатын терең менгергендіктен, бұлтартпай айтып отырған тұжырымын басшылыққа ала отырып, лириканы «дискурстық поэтика», «теоретикалық поэтика», «диалогтық поэтика», «әлеуметтік поэтика», «психологиялық поэтика», «менталды поэтика» т.б. соңғы кезде көптеп пайда болып, ғылыми айналымға еніп жатқан, ғылыми-теориялық концепциялардың өсуін, дамуын, жетілуін қамтамасыз етіп отырған әдіснамалар арқылы зерттеулер жүргізілуі тиіс.

Ақын бейнесі, лирикалық тұлға не автор бейнесі авторлық дискурстың жүзеге асуы деп қабылданса, ақын бейнесін құрайтын көркемдік тәсілдер: лирикалық қаһарман мен лирикалық кейіпкер – мантықты түрде авторлық дискурстың үзіндісі, не қазіргі әдебиеттанушылық терминмен айтатын болсақ «фрагменті» болып шығады.

ӘДЕБИЕТ

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1996.
2. Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. М.: Русский язык, 1988.
3. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. М.: Астрель, 2003.
4. Мәһітұр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2007.
5. Гинзбург Л. О лирике. Л.: Советский писатель, 1974.
6. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. Алматы: Раритет, 2008.
7. Толысбаева Ж. Поэзия жанрлары: тарих және жаңа заман тәжірибесі. Семей: Талант, 2008.
8. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы: Ана тілі, 1995.

Summary

The poetic categories “author’s image”, “lyric character”, “lyric personage”, “lyric “I” are considered as the fragments of author’s discursive in given article.

Резюме

В данной статье рассматриваются поэтические категории “образ автора”, “лирический герой”, “лирический персонаж”, “лирическое “Я” как фрагменты авторского дискурса.